

Структурно-семантичні особливості латинськомовних сфрагістичних написів

Х. В. Мосаковська

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна

Paper received 05.04.16; Accepted for publication 20.04.16.

Анотація. У статті визначаються структурно-семантичні особливості латинськомовних сфрагістичних написів на матеріалі папських печаток-булл IX – XIV ст. Вказано зміни, які відбулися у структурі папських булл, зокрема: у розміщенні зображення та напису, протягом п'яти століть.

Ключові слова: сфрагістика, булла, печатка, епіграфіка, латинськомовний сфрагістичний напис, лексико-семантичні особливості.

Разом із писемністю в людській цивілізації починають з'являтися і письмові документи. Згодом з'явилася потреба в особливому засобі для надання документу достовірності та для його автентифікації. Таким засобом стали печатки, які і в наш час, і багато століть тому, були одним із найбільш поширених засобів підтвердження достовірності документа.

Наука, яка займається систематизацією та аналізом давніх печаток, називається сфрагістикою. Сфрагістика, яка почала формуватися у XVII ст., спочатку обмежувалася датуванням документа та встановленням його автентичності (за допомогою печаток, що були на ньому). Із кінця XIX ст., коли в науковий обіг було введено велику кількість печаток, що були віднайдені в результаті розкопок і втратили свій зв'язок з документом, почався новий етап розвитку сфрагістики як дисципліни, що вивчає історію формування і розвитку давніх державних інститутів на основі хронологічної класифікації печаток, які чітко вказували на зміни державного апарату.

Біля витоків сфрагістики як науки у 1709 році стояв Михайло Гейнецький, а Йоганн Гейманне дав їй грецьку назву – сфрагістика (гр. *σφραγιστική* – печатка) [1, 876]. Особливий інтерес для сфрагістики становлять вислі печатки – булли, які головним чином використовувалися у Ватикані і булли, що використовувалися венеціанськими дожами.

Мета нашого дослідження – з'ясувати структурно-семантичні особливості латинськомовних сфрагістичних написів. Матеріалом дослідження стали латинськомовні написи на папських буллах XI– XIV ст., буллах венеціанських дожів.

Поява булл (так званих вислих пломб) була спричинена спекотним кліматом Півдня. Науковці сперечаються щодо того, яке походження має це слово – латинське чи грецьке. Один з відомих італійських лексикографів Е. Форчелліні у праці "Lexicon totius latinitatis" [2, 123] пише: "...bulla – nomen, qua significatur tumor ille globulosus, qui in aqua ex ebullitione producitur"¹. Так само в творах Исидора "Origines" зустрічається фраза: "Bullae, quod sint similes rotunditate bullis, quae in aqua verto inflantur"² [3, 224].

Важливе й досить розповсюджене в Римській імперії значення слова "булла" стосувалось оберегу, який

носили римські юнаки на шиї, поверх одягу, для вказівки на своє благородне походження. Е. Форчелліні вказує, що "Bulla dicta est globus aureus, qui velut insigne quoddam, a pueris Romanis e collo ante pectus loro suspensus gestabatur vel signum ingenuitatis et fortunae"³. На думку Плінія, цей римський звичай зародився ще в часи Тарквінія Старшого, після того як той "filium suum, quod adhaec praetextatus hostem in bello occidisset, aurea bulla donavit"⁴.

Поява терміна "булла" в значенні "печатка" датується римським періодом, але в загальний вжиток з таким значенням він увійшов у період Візантійської імперії [4, 86]. Булла – це висла печатка з металу або воску (у випадку, якщо вона проставлялася на самому папері), тому інколи значення булли переносилось і на печатку з воску.

Точний час, коли римська папська канцелярія почала використовувати вислі металеві печатки невідомий. Деякі дослідники вважають, що їх появу можна датувати другою половиною II ст. н. е., епохою римського імператора Марка Аврелія. Так, Карло Серафіні, аналізуючи печатки, які йому були доступні для безпосереднього вивчення, виділив три періоди в історії папських печаток: перший – від Адеодата I (615–618) до Дамасія II (1048), другий – від Лева IX (1049–1054) до Пія II (1458–1464), третій – від Павла II (1464–1471) до наших днів [3, 56].

У перший період на металевих папських печатках, як правило, не було ніяких зображень, а писалися латиною тільки ім'я і титул папи. Спочатку на титульній стороні у два рядки писалося ім'я папи в родовому відмінку, на зворотному боці також у два рядки слово "папа" в родовому відмінку – "papae"; потім протягом десяти років на печатках Лева IV (847–855) і Бенедикта III (855–858) ім'я папи зазначалося у вигляді монограми 5, а з часів понтифікату Миколая I (858–867) ім'я папи писалося по колу (за годинниковою стрілкою). За перебування на престолі папи Стефана VI (885–891) відбулася спроба повернутися до лінійного напису – ім'я папи на лицьовій стороні печатки писалося у три рядки, але потім до кінця періоду напис вже писали по колу. На всіх відомих папських печатках перед написом ставився простий або "лапчастий" рівнокінецьний хрест, який

¹ Лат.: Булла – це назва, що позначає випуклість округлої форми, яка з'являється внаслідок кипіння води.

² Лат.: Булли є подібними своєю округлістю до бульбашок, які виникають на воді.

³ Лат.: Як кажуть, що булла - це золота куля, яку носили римські юнаки на шиї на ланцюжку на грудях і була знаком походження і знаком вдачі.

⁴ Лат.: Його син, що загинув на війні, отримав золоту буллу.

позначав інвокацію (закликання) Христа.

Відомі також три печатки із зображеннями: печатка Адеодата I має на титульній стороні зображення "доброго пастиря" між літерами "A" і "ω" і на зворотному боці напис "DEUSDEDIT PAPAE"; на титульній стороні печатки Павла I (757–767) зображені апостоли Петро і Павло; у середині печатки Миколая I в ободку була зображена восьмикутна зірка. На початку другого періоду (1825–1855) до імені папи додається порядковий номер, написаний римськими цифрами, слова 5 Монограма (грец. μόνος – один + ὑράκις – літера) – максимально стисла позначка перших літер імені та прізвища особи, іноді тільки імені відокремлюються одне від одного крапками. Чіткість і послідовність напису з часом порушується: або розетками чи ліліями замість крапок (печатка папи Лева IX і антипапи Климента VII з роду графів Савойських), або семикутною ("віфлеємською") зіркою над верхнім рядком напису, або "всевидячим оком".

У першій половині XI ст. відбуваються пошуки виду і типу зображення на титульній стороні, ймовірно, так чи інакше пов'язані з подією, яка сталась 1054 р., – поділом церков на Західну і Східну. На печатці Віктора II (1054–1057) зображується погруддя апостола Петра, першого римського першосвященника, який приймає ключі, що даруються з небес божественною правцею, а на зворотному боці знаходиться краєвид міста Риму і напис "aurea Roma" – золотий Рим. Відомо, що в короткий понтифікат наступного папи – Стефана X, на печатці був зображений "добрий пастир", як 400 років тому при Адеодаті I.

Пізніше, за Миколая II (1059–1061), на титульну сторону знову повертається фігура апостола Петра, а через кілька років, за часів Григорія VII (1073–1085), поруч з нею з'являється постать апостола Павла, іноді ця сцена супроводжується словами з Євангелія, які вказують на першість апостолів. Прикладом може послугувати зображення печатки папи Георгія VII:

На десять років – при Урбані II (1088–1099) – зображення зникає з печатки, поступившись місцем хресту з іменами апостолів Петра і Павла, але вже з наступного понтифікату – Пасхалія II (1099–1118), правління якого прийшлося на час успіхів хрестових походів на Сході, знову з'являється і вже не зникає аж до XX ст. тип папської металевої печатки із зображенням голів обох апостолів, розділених хрестом [3, 58].

Петро, апостол іудейський, і Павло, апостол язичників, зображувалися на папських печатках у канонічному вигляді: перший – мужнім старцем з високим чолом і різкими рисами обличчя, короткою сивою бородою з дрібними завитками, другий – з худорля-

вим, овальної форми обличчям, високим чолом, носом з горбинкою, удавано блискучими очима і спадаючою клином бородою, зображеною однаковими лінійними штрихами [6, 156]. На полі печатки зображення голови Петра розташовувалось (по відношенню до того, хто дивиться), не ліворуч, як йому належить за апостольським старшинством (primate Petri), а праворуч, зображення ж голови Павла – ліворуч. Між зображеннями голів апостолів на полі печатки розміщувалось зображення хреста, який стоїть на великому виступі з крапкою посередині – умовному зображенні Голгофи з розташованою усередині "печерою Адама", у якій, за переказами, був похований біблійний праотець; крапка означає "череп Адама". Над хрестом між зображеннями голів апостолів скорочено в рядок написані їхні імена: "S PA" і "S PE" – Sanctus Paulus et Sanctus Petrus, але існує також припущення, що ці скорочення розшифровуються, як Sanctus Paulus episcopus et Sanctus Petrus apostulus. На зворотному боці печатки в два лінійні рядки написано ім'я папи в називному відмінку, у третьому рядку – скорочення "PP" слова «Papa» і порядковий номер понтифіка, якому належало це ім'я.

У третій, виділений Карло Серафіні, період зберігається попередній тип печатки, з деякими удосконаленнями, зокрема зображення голів апостолів стають більш реалістичними, древко хреста подовжується, імена апостолів пишуться в два стовпчики вздовж хреста. У той же час з'являються і деякі "вольності": на титульній стороні в підніжжі хреста з часом зображуються фамільні герби тих родів, до яких належали папи; на зворотному боці з початку XVIII ст. на зворотній стороні напису зображувався хрест, який позначав інвокацію Христа, іноді оточений променями, а пізніше ободком з листя, а слова напису були розділені замість крапок або зірочками, або ліліями з фамільного герба [8, 243].

Не схожою на інші печатки є печатка Павла II, на титульній стороні якої зображені апостоли Петро і Павло на престолах, кожен зі своїми канонічними атрибутами – ключами і мечем відповідно, а на зворотному боці представлена сцена, в якій папа головує у колегії кардиналів. Зображення обох сцен виконані настільки ретельно і майстерно, що печатка виглядає швидше як твір ренесансного медальєрного мистецтва, ніж як строгий канцелярський атрибут. Існує також думка, що печатка цього папи, венеційця за походженням, була створена під впливом венеційського зразка – доживської печатки [3, 63]. Епіграфіка папських булл і церковних печаток у цілому є закономірною і звичною для свого часу: всі елементи й особливості латинського письма легенд цих пам'яток сфрагістики втрачені і систематизовані Ю. Пфлугк-Хартінгом у його монографії про папські булли XII ст., а потім І.-М. Міхаель-Шведер, дослідження якої залишається й дотепер незамінним посібником з епіграфіки булл.

Письмо написів майже в усіх випадках маюскульне, окремі мінускульні літери з'являються на буллах лише з середини XIV ст. В архаїчних типах папських булл написи виконані грубувато, з нерівними літерами, часто чергуються з уніфікованими, більш правильними і чіткими. З XII ст. деякі букви

капітульного письма стають криволінійними – аж до перетворення в уніфіковане письмо; у деяких примірниках письмо виконане витриманим унціалом з елементами готики. З приходом у письмо готичного мінускула вплив готики проникає і в епіграфіку печаток – літери написів, особливо маюскульні, набувають готичного характеру. З XV ст. під впливом ренесансної культури з її спрямуванням до античної спадщини в епіграфіку церковних печаток приходять і закріплю-

ється в письмі написів витончений лапідарний маюскул [5, 250]. У результаті структурно-семантичного аналізу написів на 47 папських буллах, які охоплюють період від IX ст. до сер. XIV ст., було визначено, що семантичне наповнення булл протягом семи століть не змінилося, тобто спостерігається однотипне використання номену (імені Папи) в Nominativus Singularis, а сама назва титулу папи вживається в синтаксичній функції Genetivus Possessivus.

ЛІТЕРАТУРА

1. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – М. : ЛКИ, УРСС Эдиториал, 1999, Т. 5. – 876 с.
2. Egidio Forcellini. Lexicon totius latinatis. – Napoli, 1989. –Т. 1. – 324 с.
3. Климанов Л. Г. Византийские отражения в сфрагистике / Л. Г. Климанов. – СПб., 1999. – 373 с.
4. Лихачев Н. П. Русская сфрагистика. Сборник лекций / Н. П. Лихачев. – СПб., 1900. – 86 с.
5. Федорова Е. В. Введение в латинскую эпитаграфику : учеб. пособие для ист. и филол. спец. ун-тов / Е. В. Федорова. – М. : Изд-во МГУ, 1982. – 250 с.
6. Firoconi F. I plombi anticui. – Roma, 1909. – 156 с.
7. Battelli G. Bolla //Sigillo// Enciclopedia Cattolica// 1949. – 243 p.

REFERENCES

1. Brockhaus and Efron Encyclopedic Dictionary– М. : LKI, URSS Editorial, 1999, V. 5. – 876 p.
2. Egidio Forcellini. Lexicon totius latinatis. – Napoli, 1989. – V. 1. – 324 s.
3. Klimanov L. G. Byzantine reflexions in sphragistics / L. G. Klimanov. – SPb., 1999. – 373 s.
4. Lihachev N. P. Russian sphragistics. Collection of lectures/ N. P. Lihachev. – SPb., 1900. – 86 s.
5. Fedorova E. V. Introduction to the Latin epigraphics : sud.stud.-book for historical and philological departments / E. V. Fedorova. – М. : Izd-vo MGU, 1982. – 250 s.
6. Firoconi F. I plombi anticui. – Roma, 1909. – 156 s.
7. Battelli G. Bolla //Sigillo// Enciclopedia Cattolica// 1949. – 243 p.

Структурно-семантические особенности латинских сфрагистических надписей

К. В. Мосаковская

Аннотация. В статье рассматриваются структурно-семантические особенности латинских сфрагистических надписей на материале папских булл IX–XIV веков. Были описаны изменения, произошедшие в течение пяти веков в структуре папских булл, связанные с местом изображения и инскрипции.

Ключевые слова: сфрагистика, булла, печать, эпитагифика, латиноязычная сфрагистическая надпись, лексико-семантические особенности.

Structural and semantic peculiarities of the latin sphragistic inscriptions

Mosakovskaya K.

Annotation. This article is devoted to the structural-semantic peculiarities of the Latin sphragistic inscriptions on the material of the papal seals or bulls, which cover period from the IX to XIV centuries. The changes which took place in the structure of papal seals during five centuries particularly in relation to the locus of image and inscription are indicated.

Keywords: sphragistics, bull, seal, epigraphics, Latin sphragistic inscription, lexical-semantic peculiarities.